

HENDRIK EN PIETER ROOSING, KUNSTGRAVEURS TE ROTTERDAM

DOOR JELLY VAN DIJK-DE JONG

Via vererving kwamen mijn echtgenoot en ik eind 1988 in het bezit van drie ongesigneerde negentiende-eeuwse olieverfportretten, toegeschreven aan Pieter Roosing, en een map met tekeningen, gravures en steendrukken, waarvan een deel van de hand van Hendrik en Pieter Roosing.¹⁾ Onderzoek naar beide graveurs leverde een schat aan gegevens op over de familie Roosing en zowel een verrassend groot aantal prenten van Hendrik als enkele interessante werken van zijn zoon Pieter. Dit artikel geeft hiervan een overzicht.

Het geslacht Roosing

Enkele nakomelingen van Hendrik Roosing menen dat de Roosings hun oorsprong hebben in Italië, waar hun voorgeslacht geleefd zou hebben onder de naam Rossini, een mening die mede gestalte heeft gekregen door het 'mediterrane' uiterlijk van vele Roosings. Het lijkt er echter op dat er geen enkele connectie met Italië bestaat en dat de oorsprong van de familie in oostelijk Nederland moet worden gezocht. Daar komt de naam Roosing, in de variant Roessinc, namelijk al in de dertiende eeuw in Uffelte en Havelte voor en in de veertiende tot en met de zestiende eeuw duikt de naam, in allerlei spellingen, veelvuldig op in het noordoosten van ons land.²⁾ Een concreet aanknopingspunt voor de lijn die naar Hendrik Roosing voert, is de vermelding in 1602 van ene Egbert als bewoner van het erve Roosink te Hones, een buurtschap van Haaksbergen. Een van zijn nakomelingen was Aeltjen Roessinck die op huwbare leeftijd nog bij haar ouders in deze boerenhoeve woonde en omstreeks 1720 trouwde met Berent Harmsen uit Eibergen. Bij zijn inhuwen op het erve nam Berent, zoals gebruikelijk in de streek, de naam van de hoeve als familienaam aan. De uit deze lijn stammende dragers van de naam Roosing danken deze dus aan een vrouwelijke voorouder.³⁾

De vader van Hendrik Roosing, Arend, werd in 1726 geboren als tweede zoon uit het huwelijk van Aeltjen en Berend. Mogelijk omdat Arend, als tweede zoon, geen woonrecht had op de hoeve

heeft hij reeds als jonge man Hones verlaten; na zijn belijdenis in 1746 vertrok hij met attestatie naar Den Haag. Vervolgens woonde hij enige tijd in Voorschoten, waar hij Maria de Koe ontmoette met wie hij in 1752 trouwde. In 1755 vestigde hij zich met zijn gezin, dat toen al twee kinderen telde, in Breukelen, waar nog vier kinderen werden geboren, onder wie Willem in 1755 en Hendrik in 1763. In 1766 keerde het gezin terug naar Voorschoten.⁴⁾ Daarna is Arend kennelijk op enig tijdstip naar Schoonderloo verhuisd, want bij de Finale Admissie tot inwoner van Rotterdam van Hendrik Roosing in 1783 is vermeld dat hij afkomstig is uit Schoonderloo, waarbij als beroep van zijn vader 'tuinder' wordt opgegeven. Vier jaar later werd Hendriks oudere broer Willem poorter van Rotterdam; zijn beroep was 'schriftsnijder' en drukker.⁵⁾ Het nageslacht van Willem heeft de naam Roosing in Rotterdam in leven gehouden. Uit deze lijn zijn onder meer de zangpedagoge Charlotte Marie Roosing (1876-1963) en de beeldend kunstenaar Jan Jaap Roosing, (geboren 1959 en nu werkzaam in Zeven, Duitsland) voortgekomen.

Hendrik Roosing trouwde op 28 juni 1788 met Dorothea Michel, jongedochter van Rotterdam. Zeven weken na de huwelijksvoltrekking bracht Dorothea een zoontje, Martinus, ter wereld; dit kind stierf in oktober van hetzelfde jaar. Hendrik en zijn vrouw woonden toen aan het Groenendaal, 'boven de verver'. In 1789 werd daar een dochter, Elizabeth, geboren. Een derde kind, Hendrik, werd in 1792 geboren in een huis aan het Hang. Na 1792 verhuisde het gezin naar een pand aan de Schiedamsedijk; daar werd op 30 maart 1794 zoon Pieter geboren en in 1796 het laatste kind, Gerard. Vanuit dat huis ook werden zoontje Hendrik, acht jaar oud, en dochter Elizabeth, vijftien jaar oud, begraven. Vóór 1816 stierf Dorothea en in 1826 overleed, drieënzestig jaar oud, Hendrik Roosing zelf.⁶⁾

Zijn zoon Pieter was in 1816 met de uit Utrecht geboortige Doortje Hardenberg getrouwd. Uit dit huwelijk werden vier dochters geboren - Dorothea in 1817, P(i)etronella in 1823, Gerardina (Gerritje) in 1825, Geertruida in 1830 - en twee zoontjes, Gijsbertus (1826) en Dirk (1828) die kort na hun geboorte overleden. Na de dood van Doortje Hardenberg in 1834 hertrouwde Pieter nog in datzelfde jaar met Catharina van der Horst, uit welk huwelijk geen kinderen zijn voortgekomen. Waarschijnlijk heeft Pieter na de dood van zijn vader diens huis aan de Schiedamsedijk betrokken, want bij de volkstelling van 1830 staat hij met zijn vrouw en

vier dochters als woonachtig aan de Schiedamsedijk (wijk C nr. 110) geregistreerd en daar overleed hij op 8 mei 1839.

Een gedeelte van de nalatenschap van Pieter ging naar zijn dochter Gerritje die in 1847 trouwde met de Rotterdamse zadelmakerszoon Tomas van Dijk. Het paar vestigde zich in Den Haag, waar Tomas een winkel dreef.⁷⁾ Een van hun veertien kinderen, Pieter Johannes, trad beroepsmatig in het voetspoor van zijn grootvader en overgrootvader en werd, na een studie aan de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Den Haag, graveur-cartograaf. Hij erfde de portretten van zijn grootouders Pieter en Doortje Roosing en zijn moeder Gerritje, evenals de door Pieter Roosing aangelegde map met tekeningen en gravures die via zijn zoon Johannes, schilder-decorateur te Den Haag, in ons bezit zijn gekomen.

Roosing in naslagwerken

Hendrik en Pieter Roosing komen in een aantal kunstenaarslexicons⁸⁾ voor; Hendriks broer Willem, de schrijfsnijder, wordt nergens genoemd, hoewel ook van hem werk bekend is.⁹⁾

Scheen vermeldt Hendrik Roosing en zijn zoon Pieter als volgt:
* Hendrik, 1763-1826, medewerker van M. de Sallie en van F. Sansom. Etser en graveur van boekprenten, onder meer van hem bekend het portret van Washington (gravure), een landschapje met woningen bij het water (ets, 1789). Gaf les aan zijn zoon Pieter.

* Pieter, 1794-1839, leerling van zijn vader H. Roosing. Tekenaar, etser, plaat- en steendrukker. Heeft onder meer landschap-etsen naar Jan Kobell vervaardigd. Gaf les aan C.H. Schutze van Houten.¹⁰⁾

Deze summier mededelingen zijn grotendeels gebaseerd op de werken van Immerzeel (1855) en Kramm (1857-1864). Immerzeel heeft Hendrik niet in zijn boek opgenomen, maar noemt wel Pieter als 'een graveur te Rotterdam [...], wien in 1822 door de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem een prijs van 6 dukaten werd uitgereikt, wegens door hem bij dezelve ingezonden gegraveerde plaatjes'. Dat Hendrik bij Immerzeel ontbreekt, werd als volgt goedge maakt door Kramm: 'Hendrik Roosing, een onvermeld kunstgraveur, die vóór dat Pieter Roosing als zodanig, te Rotterdam, werkzaam was, bloeide, en wel de vader kan geweest zijn van onze Hendrik [moet zijn Pieter, (auteur)], doch het niet zóóver in de kunst bragt, als de vermoedelijke zoon.'

Hij heeft het meest voor Boekwerken gearbeid, en gelegenhedsprenten, ook de geschiedenis betreffende, vervaardigd.' Hierna volgt een opsomming van aan Kramm bekend werk, namelijk enige portretten en het historische gelegenhedswerk dat Hendrik, gedeeltelijk in samenwerking met De Sallieth en Sansom, maakte. Kramm vulde bovendien Immerzeels gegevens over Pieter aan: 'staat reeds als een verdienstelijk graveur bij Immerzeel beschreven; ik moet er echter nog bijvoegen, dat hij ook de etskunst beoefende, waarvan ik fraaije proeven voor mij heb liggen'. De door Kramm genoemde proeven zijn etsen naar zeventiende- en achttiende-eeuwse dier- en landschapschilders als Paulus Potter en Jan Kobell.

Uit het bovenstaande kan men opmaken dat Kramm meer waardering had voor Pieter dan voor Hendrik. Bovendien zou men de indruk kunnen krijgen dat van Pieter, als de belangrijkste kunstenaar, meer werk bekend is. Dit laatste is echter niet het geval. Van Hendriks werk hebben we ruim tweehonderd titels weten te achterhalen, van Pieter slechts een fractie daarvan. Hendriks werk heeft daarbij de meerwaarde dat het door de vele tijdgebonden prenten een indruk biedt van de politieke situatie in ons land, van de aanblik van Rotterdam en omstreken, van het belang dat aan bepaalde personages werd gehecht, van de kinderboeken waarmee onze voorouders zijn opgevoed en van de gebruiksgrafiek uit het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw.

Het overgrote deel van Hendriks prenten dateert uit de periode 1780-1800, hetgeen de mededeling in Thieme Beckers *Künstlerlexikon* 'Tätig von 1780 bis 1799 in Rotterdam. Späteste Arbeit Abzug der Russen und Engländer aus Den Helder (1799)' verklaart. Toch heeft Hendrik ook na 1800 nog grafiek vervaardigd. Bij het Rotterdamse Gemeentearchief vonden we een fraai uitgevoerde zinneprent, getiteld *Allegorie op de Handel*, naar een tekening van C. Hartman,¹¹) die van 1810 zal dateren omdat dit jaartal is gegraveerd op het kasboek dat als een van de attributen van de handel dienst doet. Verder dateren Hendriks boekillustraties niet uitsluitend van voor 1800; ook in de periode 1800 tot 1810 heeft hij verscheidene boeken geïllustreerd. Bovendien bleek dat Hendrik ook kartografisch werk heeft gemaakt: een plattegrond van Rotterdam (1815) en een kaart van de Krimpenerwaard (1818).

Het werk van Hendrik Roosing

Toen Hendrik Roosing in 1783 als inwoner van Rotterdam werd ingeschreven, had deze zoon van een tuinder in Delfshaven al blijk gegeven van zijn kunnen in een serie prentjes van de omgeving van Rotterdam, die hij omstreeks 1780 vervaardigde.¹²⁾ De elf tot nu toe bekende etsen tonen het landschap in en bij dorpen en gehuchten buiten het toenmalige Rotterdam, zoals Berkel, Capelle aan den IJssel, Kethel, Overschie, Hillegersberg, Kralingen, Rhoon (afb. 1). Omdat geen van de prenten een andere signatuur heeft dan die van H. Roosing en wij geen prenten of tekeningen hebben gevonden waarop hij zich had kunnen baseren, mag worden verondersteld dat Hendrik mogelijk niet alleen de etsen, maar ook de daaraan voorafgaande tekeningen heeft vervaardigd. Dat levert een beeld op van een zeventienjarige jongen die, gewapend met schetsboek en tekenstift, door de omgeving van Rotterdam rondtrok om het weinig spectaculaire, maar wel aantrekkelijke landschap vast te leggen. Maar zelfs als Hendrik de tekeningen niet zelf heeft gemaakt, mag in ieder geval worden vastgesteld dat hij al op jeugdige leeftijd het graveursvak goed verstond: de etsen zijn goed in het vlak gezet en zijn, zeker gegeven het niet zo grote formaat van ca. 14 bij 19 cm, gedetailleerd uitgewerkt. Dit doet de vraag rijzen van wie de jonge Hendrik les heeft gehad. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat zijn acht jaar oudere broer, de kalligrafisch graveur Willem, hem iets van de techniek van het graveren heeft bijgebracht. Contact met De Sallieth, in die tijd woonachtig in Delfshaven, kan eveneens aan zijn vorming hebben bijgedragen.¹³⁾ Elk gegeven hierover ontbreekt echter.

Verder vonden wij nog drie andere etsen van Hendrik met het Nederlandse landschap tot onderwerp; hierop staat echter geen vermelding van de locatie. Ook van buitenlandse plaatsen en onderwerpen heeft Hendrik prenten gemaakt, waaronder vier met Franse thema's. Deze dienden als illustratie bij het boek *Reize door Frankrijk* door Adriaan van der Willigen, dat in 1805 bij Loosjes te Haarlem verscheen. Dan zijn er in het Leids Prentenkabinet negen ongedateerde 'gezigten' van het barre noorden van Europa, die ongetwijfeld eveneens voor een boek bedoeld waren.¹⁴⁾ Voorts is er een afbeelding van het Escuriaal bij Madrid, zonder jaartal, en een van een parklandschap nabij Londen, *Arno's Grove in Middlesex*, bedoeld als illustratie bij een werk van Sir Isaak Waller.¹⁵⁾ De laatste prent draagt behalve de naam van Roosing zowel een datering, 1786, als de naam van M. de Sallieth, die blijkens het op-

54. Herberg aan het water te Overschie, 1780 (afb. 1). Dit prentje maakt deel uit van de reeks 'Schieland-etsen' van Hendrik Roosing. Collectie Gemeente-archief Rotterdam.

schrift 'correx' aanwijzingen aan onze graveur moet hebben gegeven. Op alle 'buitenlandse prenten' ontbreekt de naam van de oorspronkelijke tekenaar, maar we mogen hieruit niet concluderen dat Hendrik op al deze locaties zelf is geweest.¹⁶⁾

Tot het topografisch werk van Roosing behoren ook de eerder vermelde plattegrond van Rotterdam en de kaart van de Krimpenerwaard. De eerste uitgave van de plattegrond zat achterin het boek *Tableau Topographique et Statistique de Rotterdam* door G. Bruining dat in 1815 bij J. Immerzeel jr. verscheen.¹⁷⁾ De goed leesbare, in lopend schrift uitgevoerde belettering is willekeurig gedeeltelijk in het Frans, gedeeltelijk in het Nederlands gesteld, zodat de waag als Poids Public is aangeduid, de Nieuwe kerk als La Nieuwekerk en de Hofpoort als Hofpoort. Aardig is dat een aantal belangrijke gebouwen in opstand is weergegeven. De tweede editie van de 'grondkaart' is geheel gelijk aan de eerste, behoudens een aangehecht deel waarop 'het tweede nieuwe Werk' staat.

Van een dergelijke actualiteit is bij de kaart van de Krimpener-

waard uit 1818 maar gedeeltelijk sprake. Alle werkzaamheden voor deze uitgave waren in de hand van Hendrik, blijkens het opschrift *Hend. Roosing Omn. Sculp, Rotterdam 1818*. Daarbij was de actualisering van de wapenrand het grootste karwei; er had namelijk, sinds de vorige uitgave van de kaart in 1792, een complete mutatie plaatsgevonden onder de bestuursleden van het Hoogheemraadschap. Hendrik maakte dus een geheel nieuwe wapenrand, maar de ingrijpende wijzigingen in het landschap bracht hij niet in kaart. Dijkgraaf Pieter Smits Jansz. had echter al sinds zijn benoeming in 1809 met smart op de nieuwe kaart - een prestige-object, vooral vanwege de wapenrand - zitten wachten en nam de anachronistische, in feite dus onbruikbare, kaart maar voor lief. Hendrik ontving voor zijn werk het vorstelijke bedrag van 1.015 gulden.¹⁸⁾

Bekender dan bovengenoemd werk zijn de portretten en historiestreken die Hendrik Roosing graveerde. We hebben een vijftigtal portretgravures kunnen achterhalen, van Rotterdamse dominees en personen die in het nieuws waren - de 'bekende Nederlanders' van die dagen - tot aan telgen uit het Oranjeslacht en buitenlandse vorsten en bestuurders. Het eenvoudige portretje van George Washington uit 1793 wordt door alle lexicografen vermeld, maar veel fraaier zijn de portretten van Rotterdammers als de papierknipper Jan Kopper en de Oranjegezinde regent mr. Jan Cornets de Groot (1745-1798), een van de mede-oprichters van de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit (afb. 2). Deze laatste gravure, die van zeer goede kwaliteit is, maakte Roosing in samenwerking met F. Sansom.¹⁹⁾

Met Sansom samen maakte hij ook een aantal historiestreken, zoals *Gezicht op het Burgercamp bij Delft* (1787), *Het door de Stadt trekken der Scheepstimmerlieden* (1788) en de *Afbeelding der Plechtige Illuminatie gedaan in de Sociëteit de Oprechte Vaderlandsche Een-dracht* (1788). Ook onder een van zijn orangistische zinnestreken, *De van de Storm beschermde Oranjeboom* uit 1787, staat de naam van Sansom. Bekend zijn ook *Het Vertrek van de prinses van Oranje naar Engeland* (1795) en *De Aftocht der Engelsche en Russchen* (1799), beide naar tekeningen van Jan Anthonie Langendijk.²⁰⁾

Dergelijke prenten werden verkocht door prent- en boekverkopers die soms tevens de uitgever waren, wat inhield dat zij zowel de tekenaar en de graveur als de drukkosten betaalden. Daarbij fungeerden zij ook als tussenpersoon tussen de bedenker van de prent, de tekenaar en de graveur. Bedenker, tekenaar, graveur en

Roemt ROTTERDAM, met eer op DENIGER'S Aelant.
 Den Schrik van't Patruen; uit Maeshonds Schoot geboorn;
 Al Laet haar Stads Herault by Byl en Bündel praet
 Op Fredriks Heerbazun den Bürg'ren Juichstem Hooren.
 Kiest in Orange-Goud ons dierbaer Stadskleynood
 De Zuil van Land en Kerk; dit Beeld'nis van DE GROOT!

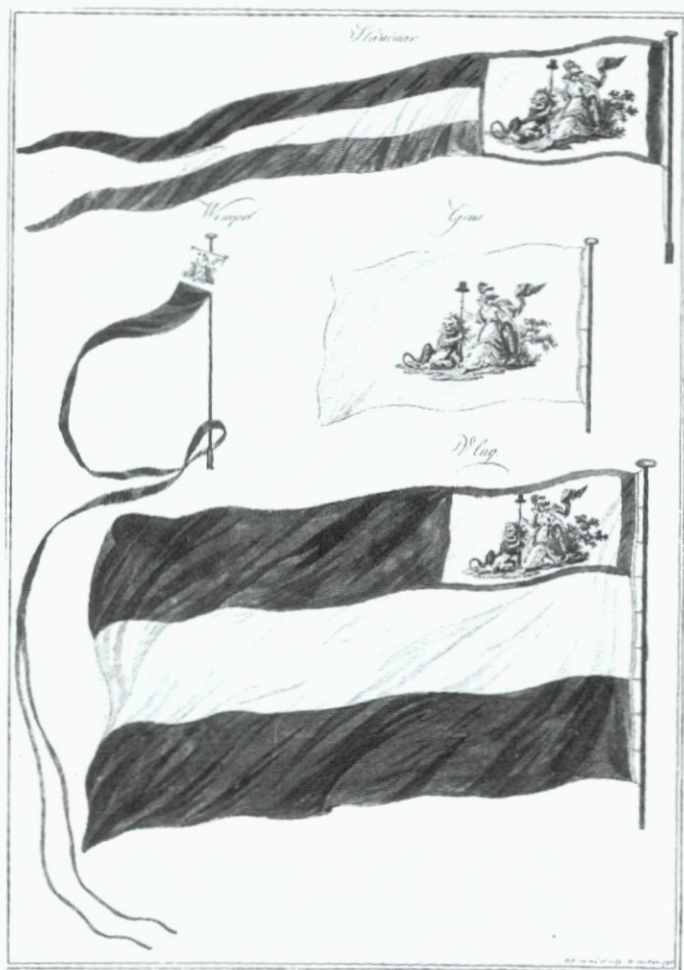
J. le Francq van Berkhey.

55. Portret van J. Cornets de Groot. Hendrik Roosing maakte dit portret samen met F. Sansom, naar een tekening van G. Metellus (afb. 2). Uit het meegegraveerde gedicht van J. le Francq van Berkhey spreekt een enorme bewondering voor de oranjegezinde regent. Collectie Gemeentearchief Rotterdam.

uitgever staan meestal onder de prent vermeld met *inv.* (heeft bedacht), *delin.* (heeft getekend), *sculps.* (heeft gegraveerd) en *exc.* (heeft uitgegeven). Ook iemand anders dan de uitgever kon als coördinator optreden; diens naam staat dan onder de prent met de toevoeging *direx.*, dat wil zeggen: regelde de zaak. Op grond van deze onderschriften kunnen we vaststellen dat Hendrik Roosing veel heeft gewerkt voor de Amsterdamse firma Groenewoud, die een filiaal in Rotterdam in de Oppert had en nogal wat werk naar tekeningen van vader en zoon Langendijk verkocht; ook met Pieter van Dijk op het Steiger en met de firma Hendriksen op de Hoogstraat moet Hendrik regelmatig contact hebben gehad. Daarnaast werkte hij voor diverse boekuitgevers buiten Rotterdam. Van belang is verder dat De Sallieth, een van de beste graveurs in Nederland in die tijd, herhaaldelijk als tussenpersoon voor Hendrik is opgetreden. Onder diens leiding maakte Hendrik onder meer vijf mooi uitgevoerde illustraties naar tekeningen van Jan Kobell voor een boekje over de kaapvaarders Le Turc en Sextroh, dat in 1784 bij J. de Leeuw verscheen. Deze gravures worden in hedendaagse publicaties over de kaapvaart nog vaak als illustratie gebruikt.²¹⁾

Uit de onderwerpen van Hendriks gelegenheids-, historie- en zinneprenten en zijn gebruiksgrafiek, zoals stembiljetten, briefhoofden, gegraveerde kaders en vlagontwerpen, is niets op te maken over zijn politieke gezindheid: hij heeft zowel orangistisch als patriots getint werk vervaardigd. Hij zal 'met zijn tijd zijn meegegaan' naar gelang hij opdrachten kreeg. De bovengenoemde historieprenten zijn vrijwel alle Oranjegezind en uit Hendriks zoetige zinneprentjes uit 1791 ter gelegenheid van het huwelijk van de erfprins van Oranje, Willem Frederik, spreekt een grote verering voor de Oranjes. Hierbij steekt een prentje uit 1793, getiteld *Proeft dit gout, eer je trout*, vol pikante toespelingen op het huwelijk dat de vrijheid aan banden legt, ondeugend af.²²⁾ Zinneprenten als *Gelijkheid* en *Ondeelbaarheid*, beide A.C. Hauck inv., C. Bakker del., 1795 en beide uitstekend gegraveerd, staan in politiek opzicht lijnrecht tegenover de eerdere prenten. Een vignet uit hetzelfde jaar is al even patriots; het toont de Franse maagd, hand in hand met de Nederlandse maagd, wier juk en verbroken ketenen aan haar voeten liggen. Het onderschrift luidt: *Juich braven! Gij wier hart der vrijheid is verpand! / Dus strikt Bataaf en Frank de schoonste vriendschapsband*. Tot de patriotse gebruiksgrafiek behoren ook een stembiljet en een kleurenets met een ontwerp voor vlaggen en wim-

56. Een in 1796 door Hendrik Roosing vervaardigd ontwerp voor een nieuwe 'standaard', wimpel, geus en vlag, in opdracht van het Comité van Marine van de Bataafse Republiek (afb. 3). Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam.

pels (afb. 3), beide uit 1796 en beide naar Dirk Langendijk.²³⁾

Een gebied waarop Hendrik Roosing zeer actief was, was dat van de illustratie van kinderboeken. In de bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken door Buijnsters en Buijnsters-Smets komt hij diverse malen voor.²⁴⁾ Niet vermeld bij Buijnsters is een vierde druk van het *Nieuw Vermaaklijk Nederduitsch spel- en leesboek* van J. van Bemmelen, omstreeks 1792 uitgegeven bij Honkoop te Leiden, waarin een fraai vignet van Hendrik is afgedrukt. Bijzondere aandacht verdient het feit dat Hendrik 'bestsellers' op kinderboekengebied heeft mogen illustreren, namelijk de immens populaire brief-romannetjes *De kleine Klarissa*, *De kleine Grandisson* en *De jonge Grandisson* door M.G. de Cambon-van der Werken. De eerste druk van *De kleine Grandisson* verscheen in 1782 en beleefde ruim tachtig (!) herdrukken. Van de tweede druk in 1798 af is het boek verlucht met paginavullende prenten van Hendrik naar tekeningen van C. van Cuijlenburg. Voor *De kleine Klarissa* maakte hij al in de eerste druk van 1790 de illustraties naar ideeën van J.J. de Cambon. De uitgevers van de boekjes waren Jacobs de Agé, H.H. Drecht en J.C. Leeuwenstein te Den Haag. De Agé gaf

bovendien in 1792 een portretgravure van de gevierde schrijfster uit, gestoken door Hendrik Roosing naar een door H. Lapis geschilderd portret.²⁵⁾

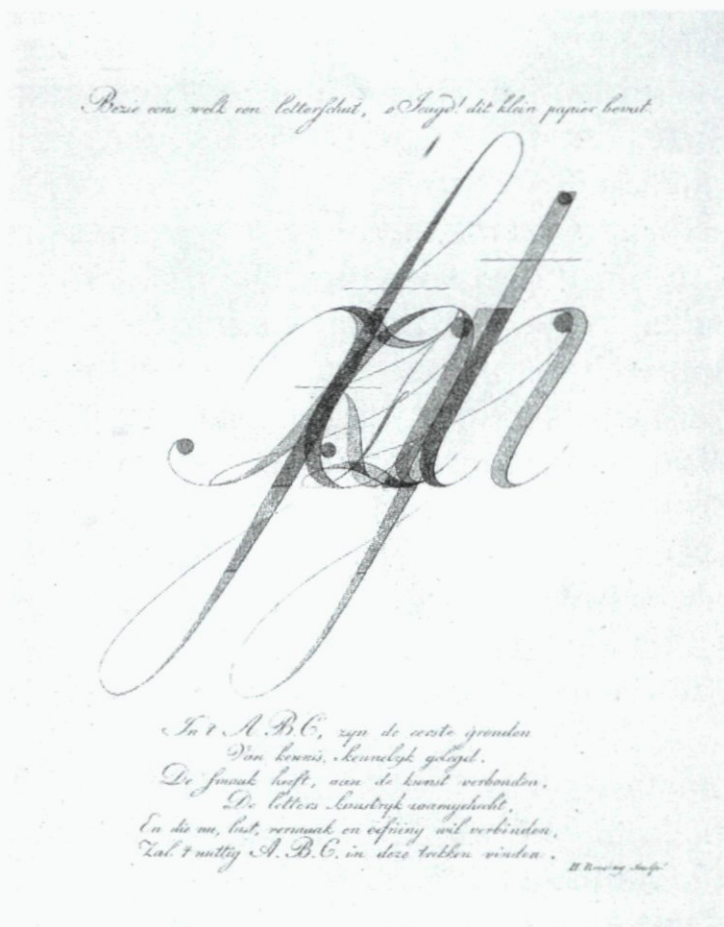
In 1798 verscheen bij J. de Groot in Delft *De vier stonden van den dag, verbeeld in zestien afbeeldingen, met nuttige lessen voor Neerlands Jeugd*, met gegraveerd titelblad, titelvignet en zestien kopergravures door Hendrik Roosing. Vermelding van een tekenaar ontbreekt, evenals de naam van de auteur van de lessen op rijm. In de anonieme auteur meen ik Hendrik zelf te herkennen. De teksten zijn namelijk geheel toegesneden op de prenten en zowel de stijl als de inhoud van de rijmpjes komen sterk overeen met een tekst op een ongedateerde door Hendrik gemaakte prent uit de map van Pieter. Op deze prent (afb. 4) is een kunstig gecompriemd alfabet gegraveerd met daaronder een rijmpje in lopend schrift. Omdat noch de naam van de bedenker van de prent, noch die van de auteur van het versje op de prent staan vermeld en de prent waarschijnlijk ook nooit is uitgegeven, vermoed ik dat het geheel, inclusief het rijmpje, aan Hendriks brein is ontsproten. Als dit vermoeden juist is, kan ook het auteurschap van *De vier stonden* [...] met vrij grote zekerheid aan hem worden toegeschreven. Op enkele prenten in dat boekje, zoals *De Konstenaar* en *Het Koffyhuis*, zou hij ons tevens een blik gunnen op zijn privé-leven (afb. 5).

Om het overzicht van Hendriks werk te completeren, noem ik nog een niet gedateerd, fijn gegraveerd etsje waarop een Franse leesles is afgebeeld, omgeven door een fraai kader bestaande uit een guirlande van kinderspeelgoed²⁶⁾ (afb. 6), zijn illustraties bij *De vrijheid* van G. Paape (1786), *Zeedelijke Toneeloefening* door Iz. de Wit Jansz. (1774/1794), bij *Bilderdijs Klaagzang voor Ibn Doreid* uit 1795, bij *Het Leven van George Washington* door J. van Marshall (Nederlandse bewerking 1805/09) en in *De Algemeene Konst- en Letterbode* (1810). In de map van zijn zoon Pieter bevinden zich voorts drie in rood krijt getekende portretten, voorstellende Jacob van Dijk,²⁷⁾ Kenau Simonsdr. Hasselaar en een onbekende man, mogelijk burgemeester Van der Werf van Leiden. Een gedetailleerde afbeelding van een stoommachine en een gesig-neerd detail van een bouwtekening op de achterzijde van een afdruk van *La Maison Carrée* bewijzen dat Hendrik zich ook heeft beziggehouden met technische onderwerpen.²⁸⁾

Het werk van Pieter Roosing

Voor de geboorteakte van zijn dochter Gerritje in 1825 gaf Pieter

57. Rijmprent van
Hendrik Roosing met de
afbeelding van 'het nut-
tig A.B.C.', waarvan de
letters 'kunstrijk zaamge-
hecht' zijn (afb. 4).
Privé-collectie Van Dijk.

Roosing als beroep op 'graveur' en bij de bevolkingsregistratie van 1830 'kunstdrukker', terwijl Scheen 'tekenaar, etser, plaat- en steendrukker' vermeldt. Gezien de betrekkelijk geringe hoeveelheid werk die van Pieter als etser en lithograaf in openbare collecties is geregistreerd - tekeningen schijnen er zelfs helemaal niet te zijn -, lijkt het er op dat hij zijn werkterrein op een gegeven moment heeft verlegd van tekenen en graveren naar drukken.²⁹⁾ Dat er zo weinig werk van Pieter te vinden is, kan mede liggen aan het feit dat hij lang niet altijd signeerde.

In het Leids Prentenkabinet bevinden zich elf etsen van zijn hand, alle dierstudies naar onder meer B.P. Ommeganck en J. Kobell.³⁰⁾ Op het merendeel ervan heeft hij zowel de signatuur van de kunstenaar als zijn eigen naam binnen het kader meegeëts. Drie soortgelijke dierstudies en een etsje naar Rembrandts *Vlucht naar Egypte* berusten in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, evenals een lithografie met een landschap naar Wijnands.³¹⁾ Een etsje met een afbeelding van het huis 'de Baron Chassé' aan de Gortstraat te Middelburg is te vinden in de collectie van het Ko-

ninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de Zelandia Illustrata. Unger dateert het prentje op ca. 1840; aangezien Pieter in 1839 stierf zal het een van zijn laatste werken zijn geweest.³²⁾

In Rotterdamse collecties was de oogst al even mager: de Atlas Van Stolk bewaart een litho die dienst deed als titelblad van het muziekstuk *Van Speyk, Chanson Patriotique* en in het Gemeentearchief bevindt zich een portretgravure van de hand van Pieter naar een schilderij van Robert Schulze uit 1828, met een afbeelding van James Anderson, predikant van de Schotse kerk te Rotterdam van 1807 tot 1828. Voorts bevinden zich daar twee exemplaren van een *Figurativekaart van Schieland*, getekend door J.A. Scholten Hkzn en gestoken (en gedrukt?) door P. Roosing in 1832. Het ene exemplaar is op papier gedrukt, het andere, zeer uitzonderlijk, op satijn.³³⁾ Van Pieters bezigheden als boekillustrator hebben we slechts één voorbeeld kunnen vinden; hij maakte de plaatjes bij de derde druk van *Kinderlijke gebeden, lofzangen en dichtstukjes* door A. Maij van Vollenhoven, in 1832 verschenen bij T.J. Wijnhoven te Rotterdam.

Dit kan worden aangevuld met wat zich bevindt in de ateliermap die Pieter aanlegde. Daartoe behoren vier van de tien prentjes met 'nuttige voorstellingen' die hij inzond voor de door Immerzeel vermelde prijsvraag, in 1821 uitgeschreven door de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem. Het Gemeentearchief te Haarlem bewaart de stukken van deze maatschappij, waaronder een band met een beschrijving van alle inzendingen en de vermelding dat 'de heer Pr Roosing te Rotterdam een prijs van zes dukaten heeft gewonnen ...'. De gravures zelf zijn daar niet aanwezig. De vier gravures uit de map zijn uitgevoerd in fijn lijn- en stippelwerk op dun, gewatermerkt papier en tonen een takelinstallatie bij het water, een borduurraam met attributen, een slijpsteen met mes en kuip en een weitas met twee veldflessen.

Verder troffen we in de map vier potloodtekeningen aan van opgebaarde personen, waarvan één is gedateerd en gesigneerd in inkt: *P. Roosing del 1834* (afb 7). De drie andere kunnen met zekerheid aan Pieter worden toegeschreven omdat zij qua techniek en sfeer volledig met de gesigioneerde tekening overeenkomen. Wie de overledenen, drie mannen en een vrouw, zijn, is niet te achterhalen; vanwege de intimiteit van de voorstellingen ligt het voor de hand aan familieleden te denken, maar het crucifix bij het doods-

58. 'De Kunstenaar' en 'Het Koffyhuis' (afb. 5). Prenten van Hendrik Roosing in het in 1798 uitgegeven boek *De vier stonden van den dag*.

59. Gesigeneerde potloodtekening van Pieter Roosing uit 1834, waarop een opgebaarde man is afgebeeld (afb. 6). Privé-collectie Van Dijk.

bed op een van de tekeningen spreekt dat tegen: de Roosings waren protestant. Hoogst waarschijnlijk ook van de hand van Pieter zijn, gegeven de overeenkomst met de gesigeneerde etsen, de dierstudies in zwart crayon van een koe, een geit, een etend konijn en twee leeuwen, de laatste mogelijk naar Picard. Een runderkop in zwart conté met het monogram van Offermans zou een originele Offermans kunnen zijn, maar het is ook mogelijk dat het hier om een kopie door Pieter gaat. Minder zeker, maar niet onwaarschijnlijk op grond van stilistische overeenkomsten met het gesigeneerde werk, is de toeschrijving aan Pieter van twee tekeningen in zwart potlood, voorstellende Karel I van Engeland naar Anthony van Dijck en een man met kalotje en baard, mogelijk Ignatius van Loyola. Hetzelfde geldt voor de steendrukken van een zich verpozend gezelschap in een landschap en twee kindertjes met een pop. Mogelijk zijn de tekeningen van een ijstaferieeltje, een paardenhoofd en een brugje met hengelaars te bestempelen als kindertekeningen van Pieter. Enkele contétekeningen van boerenhuizen zouden eveneens oefenstukjes uit zijn jeugd kunnen zijn.

Geheel zeker zijn we daarentegen over twee tekeningetjes in een

reliëf-lijstje met levendige strandtafereeltjes, waarvan één gesig-neerd. Een schetsje voor een dergelijk tafereeltje is te zien op de achterkant van een tekening van twee knotwilgen; zowel de voor- als de achterzijde van het blad kunnen daarom ook aan Pieter worden toegeschreven. De tekeningen bevatten diverse geestig-heidjes; op het schetsje is een duintop veranderd in een mannen-kop en de bast van de wilgen is geheel opgebouw uit gezichtjes met verschillende uitdrukkingen (afb. 8). Een soortgelijk grapje is overigens ook te zien op de studie van een koe in landschap, waar in het blikveld van het dier een dikke spin aan een draadje hangt.

De toeschrijving aan Pieter van de drie olieverfportretten berust op mondelinge overlevering binnen de familie. Hoewel twijfel aan een dergelijke traditie eigenlijk niet past, blijft de vraag open of Pieter werkelijk de schilderijen zelf heeft gemaakt. De portret-ten maken namelijk een 'professionele' indruk, terwijl Pieter in het geheel niet bekend staat als schilder.³⁴⁾ Over de voorgestelden kunnen we echter betrekkelijk zeker zijn. Het fraaie meisjesportret is namelijk aan de achterzijde voorzien van een etiket waarop niet alleen staat dat de afgebeelde Gerritje Roosing is op achtjarige leef-tijd, maar ook dat een dochter van haar, Anna Catharina, de echt-genote is van A. baron van Brakell Doorwerth, hetgeen door het *Nederlands Adelsboek* wordt bevestigd. Helaas is op het etiket de naam van de schilder niet vermeld; was het in de familie zo van-zelfsprekend dat Gerritjes vader het portret gemaakt had, dat het niet nodig werd geacht dit vast te leggen?

Het portret van Gerritje toont een jong meisje met donker haar en grote, bruine ogen, gekleed in een donker jurkje waartegen de grote kralen van haar ketting aardig afsteken. Het mansportret is duidelijk door dezelfde hand geschilderd en zou een zelfportret van Pieter kunnen zijn. Het toont ons een niet onknappe man van tegen de veertig, wat overeenkomt met de leeftijd die Pieter in 1833 had, met bruine ogen, donker krulhaar (Rossini!) en gekleed in een zwarte jas, met daaronder een hemd met gesteven boord en een gestrikte zwarte das. Op het derde portret is een vrouw afge-beeld, hoogst waarschijnlijk Pieters eerste vrouw, Doortje; zij heeft blond haar en blauwe ogen, draagt een eenvoudige bruine japon met gelubde schouderpas en heeft een wit kanten kapje op het hoofd. De kleding van alle drie kan worden gekarakteriseerd als typisch voor de nette bourgeoisie uit de jaren 1830-1840.

Al het bovenstaande betreffende Pieter in aanmerking nemende, hebben we de indruk dat hij na een serieuze oefentijd onder lei-

60. Knotwilgen aan de waterkant (afb. 7). Potloodtekening door Pieter Roosing. Op de tekening heeft Roosing de bast van de bomen opgebouwd uit gezichtjes. Privé-collectie Van Dijk.

ding van zijn vader zozeer geboeid is geraakt door het drukkers-handwerk met daarbij de uitdaging van de opkomende vlakdruk, dat hij tekenen en graveren (en schilderen?) in zijn latere leven meer als liefhebberij dan als broodwinning heeft beoefend. De geestigheden in zijn tekeningen bewijzen in ieder geval dat hij zichzelf en zijn kunst niet altijd al te serieus nam.

Het onderzoek naar Pieter Roosing werd bemoeilijkt door het feit dat er een discrepantie is tussen wat de negentiende-eeuwse lexicografen over hem zeggen en wat er nog aan werk van hem te vinden was. Voor zijn vader Hendrik Roosing geldt het tegenovergestelde. Kramm ten spijt neig ik er naar in een waarde-oordeel over vader en zoon aan Hendrik de belangrijkste plaats toe te kennen, zowel vanwege zijn artistieke kwaliteiten als vanwege het brede scala dat hij heeft bestreken. Hij leefde in de schaduw van de heel groten van zijn tijd, zoals Reinier Vinkeles en Jacobus Buijs, en heeft daardoor misschien niet de bekendheid gekregen die hij verdiende. Hoewel zijn naam heden ten dage vrijwel niemand meer iets zegt, blijkt zijn werk nog steeds de belangstelling te trekken van uitgevers op zoek naar achttiende-eeuws illustratiemateriaal. Het meest recente voorbeeld hiervan is de zinneprent *Gelijkheid*, waarvan onderdelen werden gebruikt op de omslag van *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787/1815*, door J. Michman, dat in 1995 werd uitgegeven door de Amsterdam University Press.

Pieter heeft vooral waardering genoten door zijn etsen naar schilderijen van oude meesters, een gewild product in die dagen. Dit soort werk is nu echter uit de belangstelling geraakt. Wat Pieters kwaliteiten waren op het gebied van de 'kunstdrukkerij' is moeilijk te schatten: veel werk uit zijn atelier zal naamloos verspreid zijn. Het is echter wel dankzij zijn nalatenschap dat we een Rotterdamse kunstenaarsfamilie, van wie de naam in vergetelheid dreigde te raken, weer 'in the picture' hebben kunnen brengen.

NOTEN

Graag had ik dit artikel voorzien van een groot aantal illustraties. De restrictie die de redactie mij dienaangaande oplegde is echter begrijpelijk; ik heb de selectie van het materiaal overgelaten aan het redactielid mevrouw drs. N.I. Schadee, die het vrij onbekende werk van Hendrik verkoos boven wat in openbare collecties is te zien, zoals zij ook de voorkeur

gaf aan het onbekende werk van Pieter Roosing dat zich in de map bevindt. Zij was mij bovendien behulpzaam bij het persklaar maken van dit artikel.

Aan de vele instanties en personen die mij gegevens over Hendrik en Pieter Roosing hebben verschaft, wil ik graag mijn erkentelijkheid betuigen. Een woord van bijzondere dank is op z'n plaats aan mevrouw Ellen Roubos-Roosing te Nijmegen en mr. Wim Dirksen te Middelburg, die door hun enthousiasme veel voor mij hebben betekend.

1) De map bevat 52 bladen, waaronder, behalve werk van Hendrik en Pieter Roosing, tekeningen, kopergravures, etsen en steendrukken van andere kunstenaars. Hierbij zijn zowel ongesigneerde bladen als gesigioneerde. Een potloodtekening van een paardenhoofd van Vernet, twee landschappen in Oost-Indische inkt door C.L. Hanse en enkele fraaie litho's van Leborne verdienen vermelding. Tot de erfenis behoren eveneens een zilveren houtskool- of krijthouder, waarop een gouden plaatje met de naam van Pieter Roosing erin gegraveerd, en de ketting van glazen kralen die Gerritje op het portret draagt.

2) In de veertiende eeuw als Rossing, Roessing, Rosinch, Rossynck in Tubbergen en Hengelo (Gelderland) en in de vijftiende en zestiende eeuw als Roessinck, Roessingh, Rossing, Roezing, Roesing en Rosing in Hellendoorn en in de omgeving van Enschede.

3) Iets dergelijks heeft zich nogmaals voorgedaan en wel in de lijn van Willem Roosing, de lettergraveur. Zijn in 1833 te Rotterdam geboren kleindochter Catharina heeft namelijk na het overlijden van haar eerste man, Rijks, een tijdlang samengewoond met ene Bezier. Vanwege de onwettige staat waarin Catharina leefde, werd aan zoon Johannes Franciscus, die in 1861 wettig uit het huwelijk met Rijks was geboren, de naam Rijks ontnomen; hij kreeg de familienaam van zijn moeder, Roosing dus. Ook de drie kinderen die voortkwamen uit de samenleving met Besier (Catharina Charlotte, Willem en Andreas) kregen de achternaam van hun moeder. Hoewel Catharina twee jaar na de geboorte van haar jongste alsnog in 1874 met Besier trouwde, bleef men bij de Burgerlijke Stand onverbiddelijk. Noch de zoon van Rijks, noch de kinderen van Besier kregen de achternaam van hun vader.

4) Gegevens Gemeentearchieven Zwolle en Voorschoten, boeken der Nederduitsch Gereformeerde kerk. De boerenhoeve Roosink te Haaksbergen is in 1975 afgebrand, alleen de schaapskooi werd herbouwd. Op de plaats van de boerderij staat nu een bungalow.

5) GAR, Poorterboek: 'den 7e Augustus 1787. Willem Rosen, zig noemende Willem Roosing geboren te Breukelen, is poorter geëed ...', voor het normale bedrag voor mensen van buiten de stad, namelijk 12 gulden. Ook hier is het merkwaardig gesteld met de spelling van de familienaam.

6) Het sterfjaar van Dorothea is onbekend; op de trouwakte van Pieter staat '... moeder: wijlen Dorothea Michel ...')

7) Adres Hofstraat 6; het betrof een winkel in rookartikelen.

8) J. Immerzeel, *De levens en werken der hollandsche en vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* (Amsterdam 1855).

Chr. Kramm, *De levens en werken der hollandsche en vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* (Amsterdam 1857).

U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig 1907-1949).

P. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1970* (Den Haag 1981).

F.G. Waller, *Biografisch woordenboek der Noord Nederlandse graveurs* (Den Haag 1938).

9) Namelijk een blad gedrukt in drie kolommen in fijn kalligrafisch schrift met een verklaring bij een prent ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Remonstrantse Broederschap, AVS 5526, 2; een gekalligrafeerd 'Onze Vader', gedrukt in rondlopende regels binnen een cirkeltje van anderhalve centimeter doorsnee, waarbinnen ook nog plaats was voor de mededeling 'Gegraveerd te Rotterdam door Willem Roosing in de W. wagestraat E.523' (HMR, inv.nr. 16.358). Ook in het HMR een verklaring van de huwelijksverklaring tussen Willem Roosing en Maria de Cloet 1 maart 1804 (HMR, inv.nr. 16.125).

10) Van deze Schutze van Houten bevindt zich in de map een gesig-neerde ets met dierstudies, onder meer naar Paulus Potter. Christiaan Godfried Schutze van Houten (1807-1869) staat bij Waller als 'etser, teke-naar, koopman, leerling van G. Meijer, raadgever P. Roosing'.

11) GAR, THA V II 301.

12) Rott. Illus. 103, 104, 108, 114, 115, 117, 139, 155, 475, 476, in bezit GAR, THA; Kramm geeft voor het prentje van Berkel het jaartal 1789; de datering is inderdaad moeilijk te lezen, maar de datering in Rott. Illus. op 1780 lijkt mij de juiste. Mogelijk waren de etsen bedoeld voor een boek in het genre van de *Verheerlijkte Vecht*, het soort boek dat in de 18de eeuw zeer geliefd was; de nummering van 1 tot 3 op drie daarvan en het vrij uni-forme formaat pleiten daarvoor. Een andere optie is dat de etsen bestemd waren voor verkoop aan verzamelaars bij wie topografische series erg in trek waren.

13) Mattheus de Sallieth (1749-1791), een uit Praag afkomstige teke-naar en graveur die in 1778 naar Nederland kwam. Voor hij zich in Rotterdam vestigde, heeft hij enige tijd in Delfshaven gewoond. Mogelijk is hij toen al in contact gekomen met de zeer jeugdige Hendrik. In ieder geval heeft hij later met Hendrik samengewerkt.

14) LPK, inv.nrs. 116.799 t/m 116.807.

15) Het Escuriaal, RPK P-OB-73.844, Arno's Grove, RPK P-1907-4836.

16) Adriaan van der Willigen zond zelf tekeningen en/of prenten voor zijn boek op, want hij vermeldt in zijn brieven aan Loosjes meermaals 'zie meegezonden afbeelding'. Zijn boek bevat overigens ook door H. Schwegman en D. Veelwaard vervaardigde gravures en een aantal naam-

loze platen; de kaart van Frankrijk is eveneens ongesigneerd maar zou, gegeven de belettering, door Hendrik gegraveerd kunnen zijn. Hendrik schijnt ook de gravures bij *Lotgevallen op een reize naar Kaap de Goede Hoop* door H.J. Potter (1806/1807) te hebben gemaakt (vriendelijke mededeling van de heer H.J. Duijzer), een boek dat ik niet kon inzien wegens reorganisatie van de Haarlemse stadsbibliotheek, waar zich het enige mij bekende exemplaar bevindt. Gegeven Hendriks constante productie in die jaren is een verre buitenlandse reis erg onwaarschijnlijk.

17) GAR, THA Rot. Illus. 52.

18) Oud Archief Krimpenerwaard, inv.nr. 486, fol.10 verso. Overigens blijkt Willem Roosing een aandeel te hebben gehad in de kaart van 1792; hij ontving voor het drukken van 203 kaarten 'met nog enig werk' 152 gulden en 13 stuivers.

19) Het portret van Washington onder meer in RPK (OB-73.833), het portret van Koppers uit 1789 onder meer in AVS (Van Someren 3024), het portret van Cornets de Groot, naar J. le Francq, Metellus del., onder meer in AVS (4989) en GAR (M 935).

Franciscus Sansom, bijgenaamd Sansom de Schot, vestigde zich in 1784 vanuit Londen in Rotterdam en ging een samenwerkingsverband aan met De Sallieth en Hendrik Roosing. Hij oogstte veel lof voor zijn uiterst precieze manier van werken en gedetailleerde uitwerking van costuums; zijn beheersing van het perspectief was echter niet optimaal, zoals te zien is op de prenten Burgerkamp bij Delft en Optocht van de Rotterdamse timmerlieden.

20) Burgerkamp bij Delft, naar F. Sansom door H. Roosing, adres J. Bronkhorst, AVS 4774; Optocht van de scheepstimmerlieden, naar en door Sansom en Roosing, adres P. van Dijk, AVS 4986; Plechtige Illuminatie naar A. Hauck door Sansom en Roosing, AVS 4972; De Oranjeboom, I. Vitez inv. et del., Sansom en Roosing sculp., AVS 4904; Het vertrek van de prinses, J.A. Langendijk ad viv. delin, Hk Roosing sculp, AVS 5231, de prent is vrijwel geheel gelijk aan AVS 5230, mogelijk naar H.P. Oostherhuis die de prinses in diverse stadia van vertrek heeft getekend; De aftocht der Engelsen, J.A. Langendijk del., adres J. Goenewoud, AVS 5463.

21) Kaapvaartprenten, J.Kobell del., M.Sallieth direx, H. Roosing sculp, adres J. de Leeuw, AVS 4440.

22) De Oranjeportretten, AVS 5060, verschenen in *De haagsche, prinselijke en koninklijke almanach voor het schrikkeljaar MDCCXCII*, Den Haag, bij Jacobs de Agé; de zinneprent Proeft dit goud in RPK 1906-1909.

23) Gelijkheid, AVS 5295; Ondeelbaarheid, RPK P-OB-73.839; vignet ter gelegenheid van het verdrag tussen de Bataafse en Franse Republiek, AVS 5305; Stembiljet met opdruk in ovaal, D. Langendijk inv., AVS 5371, stembiljet zonder opdruk in ovaal, D. Langendijk inv. et del., GAR, Rot.-Illus. 1490; de nieuwe marinevlag voor de Republiek, AVS 5377.

24) P.A. Buijnsters en L. Buijnsters-Smet, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle 1997) index.

- 25) Portret Maria de Cambon, Haags Gemeentearchief, kl. B 2.240.
- 26) De leesles, RPK P-1907-4835.
- 27) Waarschijnlijk de felle Rotterdamse patriot van die naam, tolgaarder van beroep, die Rotterdam en omstreken bestookt heeft met toespraken en geschriften om zijn overtuigingen uit te dragen.
- 28) Stoommachine in doorsnee, GAR, Rot.Illus. 1469.
- 29) Pieter Roosing wordt overigens niet vermeld in Waller.
- 30) LPK 117.654 t/m 117.664.
- 31) De dierstudies, RPK P-1939, 582, P-OB-73.850, P.-1878-A-2326/27; de ets naar Rembrandt, P.-1878-A-2326; de litho J.A. Weiland d'après Wijnands, P-1894 A 18311.)
- 32) Zelandia Illustrata III 735.
- 33) Titelblad bij muziek 1831, W.H. Schmidt inv., steendruk P. Roosing, adres L. Plattner, AVS 6937; portret Anderson, GAR (Van Someren 119); de op satijn gedrukte kaart, GAR 1973-5468; de op papier gedrukte kaart, GAR XXX 34.
- 34) Het portret van Gerritje Roosing, nu in het bezit van ir. R. van Dijk te Maarn, is onlangs gerestaureerd. De Utrechtse restaurateur achtte de maker van het portret een beroepsschilder.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN:

AVS	Atlas Van Stolk, Rotterdam.
GAR	Gemeentearchief Rotterdam.
HMR	Historisch Museum Rotterdam.
LPK	Leids Prentenkabinet.
Rot. Illus.	Roterodamum Illustratum.
RPK	Rijks Prentenkabinet, Amsterdam.
THA	Topografisch Historische Atlas.